

Haikola, Karl, 2023. *Framtidens fragmentering: Sekretariatet för framtidsstudier och välfärds-samhällets dilemman under det långa 1970-talet*. Lund: Historiska institutionen, Lunds universitet.

Anmälan av Benny Carlson

År 1973 bildades Sekretariatet för framtidsstudier. Syftet var, enligt en utredning ledd av Alva Myrdal, att generera framtidsstudier som skulle kunna ligga till grund för såväl politisk planering som samhällsdebatt. Sekretariatet sorterade till en början under statsrådsberedningen, därefter under utbildningsdepartementet och knöts 1979 till den nybildade Forskningsrådsnämnden. Efter en ny utredning ombildades sekretariatet vid slutet av 1980-talet till en fristående forskningsstiftelse med statlig finansiering, Institutet för framtidsstudier.

Karl Haikola studerar i sin doktorsavhandling de framtidsstudier som publicerades av sekretariatet vid mitten av 1970-talet och runt decennieskiftet 1980. Han tar (s. 21) ”fasta på att framtidsstudieverksamheten befinner sig mitt emellan två skiften i socialdemokratins och välfärdsstatens historia: en fas av expansion och radikaliserings kring 1970 och det marknadsliberala genombrottet kring 1980”. Syftet är att undersöka framtidsstudiernas relation till denna förändringsprocess och forskningsfrågorna är följande (s. 21): ”Hur föreställdes välfärdssamhällets framtid inom och i anslutning till de svenska framtidsstudierna? Hur förändrades dessa föreställningar över tid? Hur förhåller sig dessa förändringar till det större ekonomisk-politiska och idépolitiska skifte Sverige genomgick under 80-talet.” Av tidigare forskning på området, när det gäller Sverige, som Haikola bygger vidare på, nämns främst arbeten av professorn i idé- och lärdomshistoria i Uppsala Jenny Andersson (Haikolas opponent vid disputationen), historikern Gustaf Johansson och professorn emeritus i statsvetenskap Björn Wittrock.

Att bedöma denna tjocka avhandling (353 sidor) är ingen smal sak, i synnerhet när man inte varit med vid disputationen. Framtidsstudier är ett knepigt fält med växelverkan mellan ekonomi/teknik och idéer/ideologi, med pendelrörelser, med framtidsbilder som i sig påverkar framtiden. Själv har jag just inte haft med framtidsstudier att göra mer än att jag ägnade mitt examensarbete på journalishögskolan i Göteborg i början av 1970-talet åt en studie från Hudson Institute av Herman Kahn.

Benny Carlson är professor emeritus vid Ekonomisk-historiska institutionen, Ekonomihögskolan vid Lunds universitet.

E-post: benny.carlson@ekh.lu.se

Haikola skiljer på framtidsbilder (beskrivningar av framtida samhällstillstånd så som utopier, dystopier visioner, scenarier) och framtidssyn (möjligheter att påverka framtiden med utopism respektive determinism som ytterligheter). Därmed kan den första frågeställningen brytas ner i ett antal delfrågor (s. 62–63): ”Vilka framtidsbilder och vilken framtidssyn formulerades inom och i anslutning till de svenska framtidsstudierna? Vilka dilemman avsåg framtidsbilderna lösa? Vilka kritiska respektive affirmativa perspektiv på välfärdssamhället uttryckte de?”

Haikola placerar sekretariatet som en gränsorganisation i skärningspunkten mellan vetenskap, politiskt beslutsfattande och samhällsdebatt. Framtidsstudier betraktades inte som ren vetenskap. ”Någon skarp gräns mellan vetenskap och politik gick således inte att dra”, förklarar han (s. 87–88); det handlade i stället om ”en bred, dubbelriktad gränsövergång genom vilken forskning och politik kunde växelverka”. De forskare som arbetade med framtidsstudierna var över lag knutna till socialdemokratin, vilket med Haikolas ord (s. 73) ger ”en intressant inblick i hur välfärdssamhällets långsiktiga handlingsfrihet uppfattades och diskuterades under en på många sätt omvälvande period, av en grupp människor som åtminstone i en grundläggande mening identifierade sig med detta samhälles institutioner och intressen”.

Avhandlingen fokuserar på tre centrala dilemman kopplade till ekonomisk tillväxt, teknisk utveckling och internationella beroenden.

I kapitel 3, Tillväxtens dilemma, behandlas projektet ”Resurser och råvaror” som genomfördes mot bakgrund av flera uppmärksammade varningar för att den ekonomiska tillväxten höll på att gå in i väggen. Mest uppmärksam var Romklubben *The Limits to Growth* (1972). Vidare antog FN:s generalförsamling 1974 en deklaration om en ny internationell ekonomisk ordning (NIEO) i syfte att förbättra utvecklingsländernas villkor.

Ett tidigt arbete som Haikola tar sig an är Göran Bäckstrands och Lars Ingelstams *How much is enough?* (1975). Deras resonemang och förslag var kontroversiella. Den globala tillväxten sågs som ett nollsummespel och för att minska konsumtionen i rika länder föreslogs ransonering av kött och olja, energisnålare bostäder och offentliga byggnader, slitstarkare konsumtionsvaror och förbud mot privatägda bilar. Särskilt förslagen om köttansonering och bilförbud gav föga förvånande eko på ledarsidorna, ”ofta med inslag av sarkasm, hån och förlöjliganden” (s. 117). Ingelstam utnämndes i ett reportage till ”Sveriges mest utskällda man” (s. 119). Att arbetet inte präglades av någon falsk svensk blygsamhet framgår av Haikolas beskrivning (s. 136): ”Tanken var här att Sverige och jämförbara länder skulle minska det egna materiella försprånget i förhållande till utvecklingsländerna genom resurshushållning, långsiktig planering och reformarbete. På sikt antogs därmed Sverige kunna bli mönsterbildande i en större internationell utveckling – fler länder och delar av världen skulle helt enkelt vilja följa det svenska exemplet.”

Nästa rapport till rakning är Thomas Bertelmans m. fl. *Resurserna, samhället och framtiden* (1977). Där ”drogs slutsatsen att råvarorna överlag skulle räcka för överskådlig framtid” (s. 131), vilket jag finner intressant i och med att i ”m. fl.” ingick ekonomihistorikern Carl-Axel Olsson, mångårig lärare på doktrinhistoriska kurser och prefekt på min egen institution i Lund, tyvärr sedan tio år bortgången. Han satte på en kurs i början av 1980-talet Julian Simons *The Ultimate Resource* (1981) i våra händer, en bok som visade att de flesta råvaror över tid blivit billigare (alltså mer tillgängliga). I framtidsstudien drogs slutsatsen att minskad konsumtion i ett i-land som Sverige knappast kunde gynna något utvecklingsland. Skulle man till exempel minska konsumtionen även av varor som importerades från utvecklingsländer? Jag vill gärna tro att min gamle lärare bidrog med sans och vett till resursstudien.

Kapitel 4, Teknikens dilemma, inleder med en genomgång av Ingelstams bok *Teknikpolitik* (1978), i vilken budskapet var att företagen med tekniken styr samhällsutvecklingen. Haikola summerar (s. 151): ”Teknikutbudet svarade alltså inte mot autentiska behov hos konsumenterna, och inte ens mot en välbeställd befolknings bortskämda krav på ständiga standardökningar och nymodigheter. Ur den enskildes perspektiv handlade införskaffandet av ny teknik många gånger främst om nödvändiga anpassningar till ett samhälle som i allt större utsträckning inrättades efter tekniken och dess producenters önskemål.” Ingelstams budskap var alltså ungefär detsamma som John Kenneth Galbraiths i *The Affluent Society* (1958) – producenterna prackar på konsumenterna varor de egentligen inte vill ha.

Mitt i den intensiva kärnkraftsdebatten utkom *Sol eller uran* (1978), slutrapport från projektet ”Energi och samhälle”, författad av Måns Lönnroth, Thomas B. Johansson och Peter Steen. Studien ”överskred gränsen mellan en deterministisk och utopisk framtidssyn” på så vis att den visade ”en grundläggande tro på möjligheten att forma framtiden med traditionella politiska medel” samtidigt som handlingsfriheten begränsades av beslut i det förflutna (s. 175).

Ett projekt om storskaliga tekniska lösningars samhällspåverkan utmynnade i studien *Hur sårbart är Sverige?* (1980) av Ann-Kristin Wentzel m. fl. Haikola fokuserar på en uppsats om *Industrisamhällets sociala sårbarhet* (1979) av Mats Friberg som publicerades separat. Ett budskap var att socialt erkännande, ansvar och meningsfullt arbete var förbehållet en teknokratisk elit medan övriga medborgare reducerades till kuggar i maskineriet eller hjälplösa klienter. Haikola konstaterar (s. 195) att där ”både Ingelstam och Lönnroth, Johansson och Steen varnat för det teknoindustriella komplex som växte fram i angränsning till välfärdsstaten betraktade Friberg denna stat som ett komplex av samma slag: en tungrodd, svåröverskådlig apparat, som expanderade enligt en slags immanent logik och skapade fler problem än den förmådde åtgärda”.

Kapitel 5, Internationaliseringens dilemma, behandlar projektet ”Sveriges internationella villkor” som förlades till Historiska institutionen i Lund med

Sven Tägil som projektledare. Rune Johanssons rapport *Kulturella beroenden* (1976) var framsynt: ”han såg som en tänkbar framtida konsekvens av efterkrigstidens internationaliseringsprocess [...] en växande folklig nationalism i västvärlden” (s. 213). I Svante Igers rapport *Den svenska ekonomins internationalisering* (1977) förespråkades kollektivhus, kollektiva fritidshus i stället för sommarstugor – förlåt om jag får Kraft Durch Freude-komplexet på Rügen i tankarna – och kollektivtrafik i stället för privatbilism. I slutrapporten *Sverige i världen* (1978) av Bo Huldt m. fl. låg öppna militära konflikter mellan regioner eller världsdelar i korten, något som närmast förebådade Samuel Huntingtons civilisationskonflikter. Haikola finner (s. 221) att jämfört med de föregående arbetena innebar internationaliseringsprojektet ”en förskjutning från en utopisk till en deterministisk framtidssyn”. Nu var det inte längre Sverige som höll i stöpsleven. Nu fick Sverige ta skeden i vacker hand.

Denna förtret måste sväljas i ytterligare ett internationaliseringsprojekt, ”Sverige i en ny ekonomisk världsordning”, som involverade representanter för fyra rörelser: Arbetarrörelsens Internationella Center (AIC), Studieförbundet Näringsliv och Samhälle (SNS), Kyrkornas ekumeniska u-vecka och alternativrörelsen Framtiden i våra händer. I en delrapport om *Världsordningen och välfärdsstatens kris* (1980) av Lars Anell från AIC diskuterades hur internationaliseringen skulle öka det folkliga missnöjet och utmana nationalstaten. Projektet sammanfattades av Ruth Link i *Gränslös utveckling* (1982).

Samma år sammanfattades projektet ”Omsorgen i samhället” av Märten Lagergren m. fl. i *Tid för omsorg*, i vilken en framtidssyn mot 2006 utgjorde ”sannolikt den mest detaljrika och utvecklade framtidssyn som tecknades inom svenska framtidsstudier under den aktuella perioden” (s. 262). Studien föreställde sig samhällsplik för medborgarna år 2006 och anklagades av Germund Hesslow, Sven Delblanc och Anderz Harning för att vilja driva landet i totalitär riktning.

I det avslutande kapitlet introduceras ”grundbulten” (s. 278) i Haikolas analys – fragmentering – hämtad från *Age of Fracture* (2011) av Daniel Rodgers, historikern bakom den formidabla *Atlantic Crossings* (2000). Haikola menar (s. 280) att framtidsstudierna till en början inte bara var utopiska utan även såg ”synnerligen goda möjligheter att skapa helhetsperspektiv på både samhället Sverige och planeten jorden”. Därefter, särskilt i internationaliseringsstudierna, inträdde ”en fragmentering av denna framtidssyn i så måtto att de aspekter av samhällsutvecklingen som antogs kunna påverkas politiskt successivt avgränsades och krympte” (s. 282).

Spontant känns inte en utveckling från närmast oändliga till begränsade valmöjligheter som en klockren fragmenteringsprocess men Haikola argumenterar bestämt (s. 285) för sin tolkning: ”Det finns en kvalitativ skillnad mellan å ena sidan den relativa utopism och de holistiska anspråk som formulerades i det tidiga 70-talets framtidsstudieutredning [...] [och] å andra sidan den

relativa determinism och den fragmenterade samhälls- och omvärldssyn som framträdde i merparten av de arbeten som analyserades i mitt sista empiriska kapitel.”

Haikolas huvudsakliga slutsatser är alltså att de svenska framtidsstudierna till en början präglades av en utopistisk framtidssyn och tro på statens förmåga att forma den långsiktiga samhällsutvecklingen, att en gradvis förskjutning mot en deterministisk framtidssyn ägde rum, att det skedde en fragmentering genom att man såg en minskad handlingsfrihet för det svenska välfärdssamhället och att kritiken slutligen riktades mot själva välfärdsstaten. Socialdemokratiens landskap låg i aftonrodnad samtidigt som ett nyliberalt gryningsljus bröt in.

Avslutningsvis pekar Haikola på likheter mellan 70-talets framtidssyn och vår egen tid. De förefaller i flera avseenden uppenbara: inflation/stagflation, ansträngda välfärdssystem, energikris, kärnkraftsdebatt, miljöhot, nationella/populistiska reaktioner mot internationalisering/globalisering, utveckling mot en multipolär världsmaktordning. Sekretariatets spanare var uppenbarligen långsiktiga eller återkommande dilemman på spåren.

Själv undrade jag under läsningen ifall teorin om spårbundenhet skulle dyka upp. Det gjorde den (på s. 171). Paul Davids artikel om ”Economics of QWERTY” publicerades emellertid inte förrän 1985, efter framtidsstudierna. Det är synd eftersom teorin tydliggör när det finns fönster som gör det möjligt att slå in på nya spår och när utvecklingen är spårbunden, alltså deterministisk. Den hade kanske kunnat vara framtidsforskarna till hjälp.

Haikolas arbete framstår som mycket ambitiöst och gediget, med en massiv genomgång av källor och litteratur som, åtminstone i inledningskapitlet, manifesteras i fotnoter som upptar omkring halva sidorna. Han redovisar de olika studierna från sekretariatet och hur de togs emot och diskuterades i tidningar, tidskrifter och litteratur. Han resonerar omsorgsfullt och balanserat till den grad att man som läsare ibland kan önska att tillvaron vore enklare än den är. Att följa med i hans positioneringar visavi andra forskare på framtidsstudiefältet är säkert högintressant för de inblandade men något ”vanliga” läsare (till vilka jag räknar mig själv) kan ta ganska lätt på. Avhandlingen är hur som helst föredömlig. Det enda jag kan hitta att anmärka på är personregistret. Avhandlingar brukar sakna personregister men Haikolas avhandling har ett – utan sidhänvisningar. Vad är poängen?